

ENRIC NOVELLA (2023). *Las políticas de la locura. Psiquiatría y sociedad en la España de Franco*. València: Publicacions de la Universitat de València, Col·lecció Història i Memòria del Franquisme, 202 p. ISBN: 978-84-1118-261-4

Aquest llibre és indispensable per comprendre l'evolució de les idees sobre la bogeria i l'assistència psiquiàtrica a l'Espanya de Franco. «És» un clàssic i serà referència obligada durant dècades. Fer-ne la ressenya no és senzill, exigeix una lectura atenta perquè surtin totes les seves claus, basades en un treball de documentació excepcional. Pels que ens movem en el món de la historiografia de la psiquiatria, l'abordatge del llibre no representa un esforç especial; pels lectors que venen de la historiografia general del franquisme, però, el llibre representarà segurament una sorpresa perquè desenvolupa un camp que ha rebut poca atenció fins ara.

Per tal d'aclarir les línies mestres del contingut, dividiré la ressenya en tres seccions. Una primera, de naturalesa teòrica, que fa referència a aspectes conceptuals sense els quals no es pot situar el llibre en la genealogia del desenvolupament del coneixement psiquiàtric; una segona, que descriu i glossa breument els capítols que conté, i, per acabar, una tercera on faré èmfasi sobre alguns aspectes i suggeriments que només un llibre complex com aquest pot oferir.

La «bogeria» i els seus sinònims són conceptes *folk*, però també ho són «assistència psiquiàtrica» o «salut mental», o «depressió», o «esquizofrènia», entre molts d'altres. Són conceptes, uns d'origen acadèmic i altres no històricament desenvolupats en contextos socials i culturals molt diversos i que han donat inevitablement formes de mestissatge cultural entre els «sabers cultes» i els «sabers populars», *folk*. A casa nostra estan articulats amb el «procés de medicalització» com a procés dialèctic de canvi cultural, i inscrits en els debats sobre el que s'identifica sovint com a «psiquiatrització» de la societat, que és un dels efectes col·laterals del procés de medicalització i que lluny de ser la imatge d'un moment històric forma part també d'un procés evolutiu.

Boig o orat, *fou, insane, pazzi, loco* i els seus equivalents els trobem a totes les llengües europees —occidentals, si voleu—. A totes identifiquen individus, grups i conductes. La vella distinció, en llengua catalana, entre «ignoscents, folls i aurats», que ve del dret romà (Peset Llorca, 1954), els i les descriu des d'una perspectiva naturalista, i són paraules que responen a conductes àmpliament difoses. Per això, Shakespeare a *La tempesta* podia afirmar que «Foolery, Sir, is like the sun, it shines everywhere».

El problema que planteja l'estudi de la bogeria durant el franquisme (1939-1975) és precisament la necessitat de distingir entre la «bogeria» com a fet cultural, la seva gestió política i sanitària en alguns casos i com els discursos professionals i polítics, propis del procés de medicalització generen la seva dialèctica amb les cultures *folk* locals i amb el concepte, més general, de «cultura sanitària». Novella aporta pistes a les tres problemàtiques, malgrat que és el segon punt el nucli del *case study* que contempla. Obliga, prèviament, a fer algunes consideracions.

La bogeria, com a fet social, no és un universal cultural. El xamanisme o l'ús de psicòtrops en cerimònies i rituals que podem classificar, des d'una perspectiva eurocèntrica o medicocèntrica, com a formes de «bogeria», són conductes indispensables en processos de mediació i de guariment rituals àmpliament descrites per l'etnografia (Kiev, 1964, 1973). No tenen a veure amb el procés de medicalització, perquè aquest només podem associar-lo a l'evolució cultural de les societats mediterrànies i al seu paper en l'hegemonia global avui. És un procés cultural que, com tots, no és estàtic sinó dinàmic, inscrit permanentment en mestissatges culturals en contextos històrics locals determinats. En les societats occidentals —incloent-hi també l'Islam—, la gestió de la bogeria es mou entre l'acollida i la tutela domèstica o per tercers, en la tolerància o l'exclusió cultural i social i en la construcció d'una nosografia específica basada en criteris diagnòstics, el corollari de la qual són «teràpèutiques» aplicables tant si es considera «malaltia» com *disorder*.

Enric Novella n'és conscient i per això parla de «polítiques», de «psiquiatria» i de «societat». El seu objecte principal és l'evolució de les idees culturals entorn de la «bogeria» d'una sèrie de col·lectius professionals, essencialment «psiquiatres» per manca d'alternativa, durant un període mal conegut i ple de tòpics com el franquisme. La dimensió «cultural» està present des de la primera pàgina a la darrera perquè el que descriu són, precisament, els condicionaments culturals i ideològics dels professionals i dels ciutadans i com aquells volien condicionar les «polítiques» a partir d'una seva i un xic utòpica voluntat d'esdevenir «orgànics», en el sentit que Gramsci (1975) considerava que un intel·lectual ho pot ser. Des d'aquest punt de vista, la psiquiatria del franquisme no ha estat —amb algunes excepcions que es poden comptar amb els dits d'una mà—, ni massa intel·lectual —que la graduació la posi el lector—, ni «orgànica». No hi va haver una política psiquiàtrica pública digna del seu nom, tampoc una política de promoció de la salut consistent, (Terrón et al., 2017), malgrat la voluntat d'alguns tècnics del Patronato Nacional de Asistencia Psiquiátrica (PANAP) (Simon, 2021). Certament, però, tampoc les minses opcions que va obrir la Ley General de Sanidad de 1986 permetien desenvolupar-les.

La raó del fracàs esmentat obeeix a les diferències territorials en el procés de medicalització, agreujades en el cas del dispositiu psiquiàtric per la confrontació ideològica i cultural sobre quines havien estat les línies mestres de les polítiques de salut mental a principis del segle XXI, atrapades entre el biologisme hospitalocèntric més radical i les posicions de la psiquiatria social o comunitària.

Des del punt de vista de la historiografia de la psiquiatria a Espanya, aquest llibre és una síntesi indispensable per comprendre la fase, diguem-ne final, d'un procés de gestió de la bogeria que ja tenia noranta anys des de la Ley de Beneficencia de 1849 i que, per mor del parèntesi que va suposar el franquisme, no va poder evolucionar fins a ja ben avançada la Transició, on el tema quedarà resolt a mitges per la Ley General de Sanidad de 1986. Durant aquest segle i mig no hi ha, a Espanya, quelcom semblant a la Loi des Aliénés francesa de 1838 o la italiana de 1904. La bogeria la gestionaren dos decrets: el de 1885 i el de 1931, derogat el 1983 (Aparicio Basauri & Sánchez Gutiérrez, 1997) i, posteriorment, només els dos únics articles que en parlen a la Ley General de Sanidad de 1986. Podem afegir que tant la Ley de Vagos y Maleantes i la posterior Ley de Peligrosidad y Rehabilitación Social de 1971 (Campos, 2021) incidien sobre el concepte vuitcentista de «perversió», sobretot referit a conductes «desviades» des del punt de vista de la pràctica sexual (Lantéri-Laura, 1979).

Els que compartim la recerca en aquestes temàtiques sabem que la psiquiatria, malgrat que és sempre un tema fascinant, ha estat quelcom molt, molt marginal tant des del seu vessant de dispositiu sanitari com en la vida política, cultural i social espanyola —una mica menys en la catalana— i que només ha estat en l'agenda política en moments molt concrets. Crec que puc afirmar, per comparació amb la literatura internacional específica, que l'Espanya de Franco era un estat poc «psiquiàtritzat», molt lluny de les descripcions etnogràfiques i historiogràfiques de dos països de referència com França (Castel, 1973) i, és clar, els Estats Units (Castel et al., 1979). Això ha limitat l'abast de la historiografia inventariada sobre el tema al segle passat (Lázaro et al., 2000). Raquel Álvarez (Álvarez Peláez, 1991), des d'una perspectiva crítica, posava en relleu incipients influències pels corrents internacionals post Rosen, Foucault, Scull, Castel o Rothman, entre d'altres, i que, sortosament, avui han permès constituir grups de recerca molt importants però encara minoritaris, i paràmetres de recerca plenament homologables, com és el cas d'aquest llibre. El problema de bona part de la producció anterior als anys vuitanta és que prové de perspectives presentistes, historiogràficament parlant, o de reculls memorialistes de valor etnogràfic, però els objectius dels quals no assoleixen la distància crítica necessària (González de Chaves, 1980), esbiaixades pel presentisme dels seus autors, una cosa que, com veurem, Nove-lla posa en relleu en el capítol oportú.

Novella estructura la seva recerca com a *case study* i té dues grans virtuts: d'una banda, construeix el cas en el període franquista que coincideix amb el temps (1940-1980) en què en tot el món occidental hi ha un debat sanitari, polític, cultural i social i omple un buit que

només recentment s'ha començat a omplir (Campos & González de Pablo, 2017; Levy Lazcano, 2019), i descriu una impossible dialèctica entre el discurs —més retòric que aplicat—, sostingut a Espanya i l'evolució internacional d'uns dispositius inscrits en el debat democràtic i antiautoritari de la democràcia occidental després de la II Guerra Mundial. Posa en relleu com el franquisme va ignorar quasi completament el problema —malgrat algunes aportacions gairebé anecdòtiques—, va endarrerir la plena medicalització de la bogeria i va impedir un debat ampli, públic, restringit com a molt a cenacles quasi únicament mèdics durant el franquisme tardà. En segon lloc, l'itinerari ideològic i polític de la bogeria durant el franquisme —i en el postfranquisme—, és un bon observatori de les contradiccions que la bogeria planteja a la societat espanyola, sobretot a redós dels canvis econòmics del franquisme tardà —el que hom coneix com a *desarrollismo*.

El primer capítol, «La disputa con la modernidad», és al meu entendre crucial des de molts punts de vista, ja que el projecte del *Nuevo Estado* franquista s'oblida massa sovint —sobretot avui—, que en la seva ideologia fundacional hi havia una impugnaió radical del liberalisme —*ese hombre nefasto llamado Juan Jacobo Rousseau*, que deia José Antonio— i de la democràcia entesa com a *res publica* basada en la participació democràtica de la ciutadania. La involució en termes de modernitat que van suposar les línies mestres del règim es va justificar «orgànicament» pel mestissatge entre la ideologia feixista i el nacionalcatolicisme (Gallego, 2014), ignorant que la bogeria fa referència als límits de la raó i va esdevenir, ja a finals del segle XVIII, un problema central en la gestió del constitucionalisme modern i de la construcció de la *res publica* (Gauchet & Swain, 1980; Rothman, 1971). El fracàs del liberalisme a Espanya, rematat pel franquisme, va deixar la bogeria com un tema no prioritari, excepte per les seves implicacions forenses —mal resoltes amb els decrets de 1885 i de 1931— o d'ordre públic a partir del concepte de *vagos y maleantes*.

Aquesta marginalitat no ha de ser entesa en relació amb el percentatge de població acollida als manicomis el 1939, sinó també perquè l'hegemonia de la beneficència i del model custodial —on el discurs de la caritat catòlica n'era la justificació orgànica— feia que l'especialització en psiquiatria fos una parcel·la raquítica del mercat mèdic. La marginalitat dels psiquiatres es posa en relleu per l'endarreriment de la seva institucionalització, ja que les primeres associacions professionals són de 1911 i 1924, per la seva absència a la carrera de Medicina fins a 1934 —només a Catalunya—, i perquè la seva inclusió definitiva a la universitat es va produir el 1944, així com la possibilitat d'organitzar *escuelas profesionales* de l'especialitat. Per això, les «veus» dels psiquiatres que Novella descriu són *catedráticos* o els que ho volen ser —tots ells franquistes, encara que no necessàriament feixistes. Hi ha tres polaritats, la castrense i nacionalcatòlica representada per Vallejo Nájera, la falangista i fenomenològica per López Ibor, i la posició més eclèctica i oberta a certes innovacions de Ramón Sarró. Si aquests representen els que tenen la major influència acadèmica i política, hi ha altres personatges com Cabaleiro Goas (1997, 1998), o alguns tècnics com Adolfo Serigó Segarra (1969), que estaven oberts a les influències internacionals de manera no

dogmàtica, però que, pel fet de romandre fora de la universitat, perdien capacitat d'influència i control.

El segon capítol, «La política de la psicopatologia», explica per què la psiquiatria franquista adopta un discurs «poètic» —afegiré «literari»— per resoldre les contradiccions entre l'organicisme nacionalcatòlic d'un Vallejo Nájera —la seva versió més *cuartelera*—, i la de personatges amb ínfules filosòfiques més sofisticades com López Ibor, un falangista que es podia adherir a escoles fenomenològiques la genealogia de les quals pot vincular-se al pensament filosòfic del període nazi i té evidents relacions amb el pensament d'un psiquiatre, també falangista, convertit en historiador i filòsof, Pedro Laín Entralgo, inspirat per Xavier Zubiri. Els dos amb la necessitat d'un discurs sobre la psicoanàlisi que no fos anatematitzat pel tomisme i l'Opus Dei, que controlaven l'acadèmia i donaven lloc a abrandats discursos ideològics presents en les seves memòries de càtedra (Otero Carvajal, 2014), fet que no impedia que als matins a les sales d'hospital practiquessin una dotzena d'electro-xocs o recomanessin una lobotomia, si s'esqueia...

El tercer capítol, «Psiquiatria y gubernamentalidad», descriu la ruptura dels psiquiatres franquistes amb les polítiques d'avantguerra sobre la higiene mental. Aquesta problemàtica havia de ser conflictiva en la mesura que aquest moviment internacional havia estat recolzat per psiquiatres republicans, ara exiliats o depurats i que havien propugnat polítiques públiques a través del Consejo Superior Psiquiátrico o de la Generalitat republicana, que només es van poder desplegar amb experiments de descentralització i esglaonament de serveis en el cas de la psiquiatria militar.

Els intel·lectuals pretesament «orgànics» de la psiquiatria franquista ho van menystenir en una primera etapa, sense tenir en compte, que el nou Seguro Obligatorio de Enfermedad (1942-44) només reservava un modestíssim lloc a la neuropsiquiatria. Els seus ideòlegs confonien la medicina o la psiquiatria social amb el desplegament de la cobertura de l'assegurança de malaltia a malalts somàtics, a l'atenció quirúrgica o maternal. Novella documenta un tímid canvi de rumb als primers cinquanta i posa en relleu com els sectors una mica més oberts —com Ramón Sarró— incorporen unes narratives que servien per tenir certa presència en les àgores internacionals (reunions, congressos, etc.), però sense capacitat real d'influir en l'acció social i política.

L'única resposta política del règim és l'objecte del capítol quart, «La tecnocràcia psiquiàtrica», que sintetitza el naixement, la vida, l'agonia i la mort del PANAP, posant en relleu l'absoluta incompatibilitat ideològica entre la ideologia autoritària del règim i uns moviments internacionals que es desenvolupaven en el context de desenvolupament democràtic des de la postguerra mundial. El relat sobre el fracàs del PANAP no ha de considerar-se una anècdota. S'inscriu inicialment dins un projecte de reforma hospitalària que s'inicia abans de 1960, però que el règim no va saber substanciar i que no va ser abordat fins a la Transició. Ni la Ley de Bases de la Seguridad Social de 1963 ni la Ley de Seguridad Social de 1967 van recollir la inclusió de la salut mental a la Seguretat Social. La lògica

d'aquesta no inclusió no pot explicar-se únicament a partir de les tensions entre els falan-gistes que controlaven el SOE i la Direcció General de Sanitat, sinó des del punt de vista de quin era el significat de la bogeria en aquest context històric. No era una prioritat política. Novella i David Simón (2021) destaquen com Adolfo Serigó Segarra (1969), segurament el més brillant tècnic sanitari de l'època, fou un personatge que no té qui l'escolti, malgrat la relativa posició de poder que gaudia dins el PANAP, i malgrat el seu coneixement atent dels canvis internacionals que s'estaven produint en aquest camp. Serigó Segarra, fins a cert punt Ramón Sarró, o en altres àmbits Primitivo de la Quintana o Adolfo Maillo que, sovint des del catolicisme social, estaven oberts a la literatura internacional, arribaven a participar com a tècnics, però l'obra dels quals amb una mirada distanciada sembla ser quasi més pel seu consum personal que per una altra cosa.

El cinquè capítol, «Salud Mental y ciudadanía», descriu sintèticament l'emergència de moviments emancipadors de base durant el franquisme tardà i de retruc durant la primera Transició. El seu avantatge és que, generacionalment, no va viure el període sobre el qual s'ha escrit moltíssim, des de perspectives presentistes per part dels mateixos actors amb els biaixos autorials que això suposa. Novella obre el camí a una desconstrucció de narratives produïdes entre 1965 i 1990, aproximadament, i de les narratives més crepusculars que molts dels autors de la reforma psiquiàtrica han escrit. Aquest capítol és la porta oberta a un debat historiogràfic crític i distanciat de les reivindicacions del present.

Las políticas de la locura proposa un recorregut exhaustiu sobre l'evolució ideològica de la psiquiatria espanyola durant el franquisme present en textos amb voluntat doctrinal. El treball sobre fonts és impressionant i la contextualització en termes de la seva inscripció en les dimensions culturals internacionals també. A més, el llibre no pretén inserir-se en un fals «objectivisme», ni tampoc cau en la «biopolitització» com a únic argument, sinó que construeix una genealogia crítica que ens permet comprendre una etapa específica del pensament psiquiàtric, de les arrels de la seva crisi durant el franquisme tardà i de la necessitat de contemplar el període intentant prendre distància dels inevitables prejudicis que qualsevol investigador seriós comparteix davant un règim polític *infumable*.

El llibre és una porta oberta permanent a preguntes de recerca que són en si mateixes la base d'un desenvolupament futur d'aspectes que aquí queden esbossats o que, per tractar-se d'aspectes sectorials, no podien ser abordats amb el detall d'un *case study* específic i que té una voluntat explícita de síntesi.

És inevitable que, quan una ressenya s'encarrega a un apassionat del tema i lector sistemàtic del que produeix Enric Novella, crec que és també important assenyalar algunes preguntes que m'ha plantejat la lectura i que potser puguin animar la gent jove o el mateix Enric a abordar-les.

Una principal és la formació dels psiquiatres. Al llibre hi ha reflectida l'obra de tots els *catedràtics* del període, però no es fa esment als manuals que empraven o recomanaven tant de psiquiatria com de psicologia mèdica, des del de José Pérez López-Villamil de 1940

als de Francisco Alonso Fernández, o la traducció del llibre d'Henri Ey que recomanava Sarró a Catalunya, o l'obra d'Ernst Kretschmer. La posició de la psiquiatria i la psicologia mèdica era marginal des del pla d'estudis de 1944 i s'ha mantingut fins a l'actualitat amb escasses variacions. Una altra cosa a explorar són les memòries d'oposicions a càtedres, estudiades recentment a partir dels fons de l'Archivo General de la Administración i en les memòries de les quals emergeix, sobretot en la dècada dels quaranta, més ideologia que clínica.

Confirma Novella en el seu escrit que les ciències socials i humanes que tanta influència han tingut en les escoles psiquiàtriques i psicològiques d'Occident van tenir a Espanya un recorregut modestíssim malgrat personatges singulars com Ramón Sarró i Adolfo Serigó Segarra. El tractament que Novella fa dels dos és molt interessant tenint en compte la posició acadèmica del primer i la de tècnic no acadèmic del segon. Ells dos sí que van estar atents a l'evolució internacional de la psiquiatria i al paper que hi jugaven els debats entre les escoles psicodinàmiques i les ciències socials. Sarró fou un dels introductors de l'estructuralisme francès a Espanya i de l'obra de Moreno i els seus sociogrames, al seu servei es va experimentar amb LSD i va fundar una escola de treball social i va animar Josep L. Martí Tusquets a organitzar un postgrau de Psiquiatria Social. Serigó, per la seva part, coneixia les aportacions de la sociologia i l'antropologia empíriques i dels programes internacionals de psiquiatria comunitària.

Llegir aquest llibre no pot deixar ningú indiferent. Segurament, perquè planteja més preguntes que respostes, i perquè ha aconseguit fer un esforç enorme de síntesi malgrat un aparell erudit impressionant. A diferència de les compilacions, és també un llibre d'autor i crec que cal destacar-ho en un temps on sembla que la monografia acadèmica està devaluada per la ceguesa dels sistemes d'avaluació. Aquest llibre posa en relleu que la monografia és el gènere literari que permet la riquesa de matisos que converteix el llibre en si mateix en un referent indispensable.

Referències

- ÁLVAREZ PELÁEZ, R. (1991), «The history of Psychiatry in Spain», *History of Psychiatry*, 2 (7), 303-314.
- APARICIO BASAURI, V.; SÁNCHEZ GUTIÉRREZ, A. E. (1997), «Norma y ley en la psiquiatría española», *Revista de la Asociación Española de Neuropsiquiatría*, 17 (61), 125-145.
- CABALEIRO GOAS, M. (1997), *Temas Psiquiátricos I. Obras completas*, A Coruña, Asociación Gallega de Psiquiatría.
- CABALEIRO GOAS, M. (1998), *Temas Psiquiátricos II. Obras Completas*, A Coruña, Asociación Gallega de Psiquiatría.
- CAMPOS, R. (2021), *La sombra de la sospecha. Peligrosidad, psiquiatría y derecho en España (siglos XIX y XX)*, Madrid, La Catarata.
- CAMPOS, R.; GONZÁLEZ DE PABLO, Á. (2017), «Psiquiatría en el primer franquismo: Saberes y prácticas para un «Nuevo Estado», *Dynamis*, 37 (1), 13-21.
- CASTEL, F.; CASTEL, R.; LOVELL, A. (1979), *La société psychiatrique avancée: le modèle américain*, París, B. Grasset.
- CASTEL, R. (1973), *Le psychanalyse. L'ordre psychanalytique et le pouvoir*, París, Librairie François Maspéro.
- EY, H.; BERNARD, P.; BRISSET, Ch. (1965), *Tratado de Psiquiatría*, Barcelona, Toray-Masson.
- GALLEGO, F. G. (2014), *El evangelio fascista: la formación de la cultura política del franquismo (1930-1950)*, Barcelona, Crítica.
- GAUCHET, M.; SWAIN, G. (1980), *La pratique de l'esprit humain. L'institution asilaire et la révolution démocratique*, París, Gallimard.
- GONZÁLEZ DE CHAVES, M. (1980), *La transformación de la asistencia psiquiátrica*, Madrid, Asociación Española de Neuropsiquiatría.
- GRAMSCI, A. (1975), *Los intelectuales y la organización de la cultura*, Buenos Aires, Nueva Visión.
- KIEV, A. (ed.) (1964), *Magic, Faith and Healing. Studies in Primitive Psychiatry Today*, Londres, Collier-Macmillan.
- KIEV, A. (1973), «The Problem of Normal and Abnormal». A: *Transcultural psychiatry*, Nova York, The Free Press, 26-55.
- LANTÉRI-LAURA, G. (1979), «Conditions théoriques et conditions institutionnelles de la connaissance des perversions au XIX siècle», *L'Évolution Psychiatrique*, 44 (3), 633-663.
- LÁZARO, J.; BUJOSA, F. (2000), *Historiografía de la psiquiatría española*, Madrid, Triacastela.
- LEVY LAZCANO, S. (2019), *Psicoanálisis y defensa social en España, 1923-1959*, Madrid, La Catarata.
- OTERO CARVAJAL, L. E. (2014), *La Universidad nacionalcatólica. La reacción antimoderna*, Madrid, Universidad Carlos III de Madrid.
- PESET LLORCA, V. (1954), «Terminología psiquiátrica usada en los Estados de la Corona de Aragón en la Baja Edad Media», *Asclepio. Archivo Iberoamericano de Historia de la Medicina y Antropología Médica*, 7, 431-442.
- ROTHMAN, D. (1971), *The Discovery of the Asylum: Social Order and Disorder in the New Republic*, Boston, Little, Brown & Co.
- SERIGÓ SEGARRA, A. (1969), *Bases sociales de la asistencia a los enfermos mentales*, Madrid, Patronato Nacional de Asistencia Psiquiátrica.
- SIMÓN LORDA, D. (2021), «La psiquiatría y la salud mental en el tardofranquismo: las misiones de los expertos de la OMS y la labor del PANAP», *Revista de la Asociación Española de Neuropsiquiatría*, 41 (140), 253-275.
- TERRÓN, A.; COMELLES, J. M.; PERDIGUERO-GIL, E. (2017), «Schools and health education in Spain during the dictatorship of General Franco (1939-1975)», *History of Education Review*, 46 (2), 208-223.

Josep M. Comelles

Medical Anthropology Research Center

Universitat Rovira i Virgili (URV)

ORCID: 0000-0003-0064-364X